

Sønderjyllands Stednavne.

Af **Peter Skautrup.**

2. Kilderne.

Tager vi begrebet *stednavn* i videste forstand, har der vel været stednavne til, så længe mennesket har levet. Man har fra første færd haft brug for naturbetegnende «navne». Men først når vi får en fast bosættelse, kan der være tale om en fast navneoverlevering. En bys, en bygds geografiske betegnelser gror fast, overleveres fra slægt til slægt, føres videre gennem tradition og bliver, idet deres betydningsindhold meget ofte glemmes, lidt efter lidt til egentlige navne, *proprier*. Hvis traditionen brydes, f. ex. ved erobring, affolkning eller omflytning, kan et navnesæt gå tabt, og især da de naturbetegnende navne, marknavne og lignende. Det er min overbevisning, at udskiftningstiden noget før og omkring 1800 var en meget kritisk tid for vort marknavnestof. Da gik en stor mængde natur- og marknavne i glemmebogen. Før udskiftningen kendte bonden alle landsbyens marker, man havde et stort fælleseje også i navnestoffet. Men efter udskiftningen blev den enkeltes horisont mindre, nu havde han væsentlig kun sin egen jord, og hans sted- og marknavnestof svandt ind. Brud på traditionen fandt også jævnlig sted ved efterkrigstidens stærke bytten gårde. Den gamle ejer tog sin viden, sit navnestof med sig. Gården beholdt vel sit navn, men markerne lå navnløse hen. Således har det vel været alle dage, om end det nok navnlig er de sidste 200 år, at traditionsbrud har fundet sted. Vore marknavne har derfor gennemgående et noget yngre præg end bebyggelsesnavnene, og det er ret sjældent, at vi kan føre naturnavnene langt tilbage. Dette beror dog muligvis på kildernes utilstrækkelighed. Kan vi føre et marknavn tilbage til tiden før udskiftningen, tør vi ikke benægte, at det kan være lige så gammelt som bebyggelsen på stedet, hvortil det hører, ja sprogligt kan vi for flere af disse marknavnes vedkommende

fastslå, at de har lige så ærværdig en alder som vore ældre bebyggelsenavne. Tager vi f. ex. et middelstort sogn som Arrild (III. 63 ff.), har vi i »Sønderjyske Stednavne« registreret ialt 375 naturnavne, hvoraf de 272 er kendt i nutiden.¹⁾ Af disse kan dog kun de 65 i skriftlige kilder føres tilbage til tiden før ca. 1800, selv om der nok er nogle flere af de resterende 207 (f. ex. navne som Bjellumvej, Odsken, Skarrev o. fl.), som efter deres dannelse og form må være meget gamle. — Og omvendt: finder vi i en ældre overlevering nævnt natur- og marknavne, er det ofte nu umuligt at stedfæste dem. På et eller andet tidspunkt er traditionen blevet brudt, navnene glemt. Af 6 marknavne fra Uder-Bjærgum, Vester Vedsted sogn: mylnætoft, brethæland, kinningsakær, albæhøgh, a wænningh og buuthaker, som nævnes i en indførelse fra ca. 1300—1320 i Ribe Oldemoder, kan vi nu ikke stedfæste en eneste. — Hvor traditionen derimod har haft en større kreds af bærere, hvad der i reglen vil være tilfældet for landskabs- og bebyggelsesnavnenes vedkommende, idet disse har været kendt ud over den nærmeste egn, vil vi som oftest kunne følge navnene så langt tilbage, som vi har skriftlig overlevering.

Før de hjemlige kilder begynder at tale, finder vi enkelte danske — og for øvrigt især sønderjyske — stednavne nævnt i ældre fremmede kilder. Men nogen samlet fortegnelse over disse navne (væsentlig hos klassiske forfattere) har vi ikke. I *Förstemann*: *Altdeutsches Namenbuch* (3. udg. 1913—16) findes en del navne fra Sønderjylland. Folke- og stammenavne har vi samlede i *Schönfelds Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen* (1911). Også fra tiden efter at hjemlige kilder foreligger, findes en del dansk navnestof i fremmede rejsebeskrivelser, kortværker og lign. Således nogle navne — deriblandt *Tønder* — på et verdenskort frem-

¹⁾ Hertil er dog også medregnet sådanne navne, som kun er atteret fra den tyske matrikel.

stillet af den arabiske geograf Idrisi (ca. 1138—54).¹⁾ Over navnestoffet i de norrøne kilder (sagaer osv.) har vi kun en ufuldstændig liste i 12. bind af Fornmanna Sögur (1837, p. 258 ff.).

Af de hjemlige kilder fra Middelalderen har runestenene så godt som ingen navne (fra Sønderjylland kun Hedeby). Hovedkilden er vore diplomater, hvoraf en tidssvarende udgivelse (foreløbig indtil 1340) nu forestår. Foruden hovedværket *Repertorium Diplomaticum regni Danici mediævalis* (1. række I—IV. 1894 ff; 2. række I—VII. 1928 ff., der går til 1513, men hvortil vi endnu meget savner et register) har for de sønderjyske navnes vedkommende især følgende diplomudgaver og brevbogsudgaver interesse: *Schleswig-Holstein-Lauenburgische Regesten und Urkunden I—III* 1884 ff., en meget fejlfuld udgave ved Hasse. — *Ribe Oldemoder*, et håndskrift (udg. ved Oluf Nielsen, 1869), hvori adkomstbreve (væsentlig dog i uddrag) for Ribe domkapitel og bispestol er indført. *Løgumkloster brevbog fra 1578* (trykt i *Scriptores Rerum Danicarum VIII*. ff., en noget forældet udgave) med afskrifter af breve vedrørende klostergodset. *Diplomatarium Flensborgense I—II*, en udgave af dokumenter med tilknytning til Flensborg (udg. af Seidelin 1865 ff.). En samling breve (til dels afskrifter) fra *Haderslev domkapitel* er trykt i Aarsberetn. fra Geheimearchivet II. Tilsvarende stof fra senere tider kan man finde i det skriftlige nedslag fra herredstingene, men desværre er dette jo ikke tilgængeligt. Stemann har i sin bog: *Schleswig's Recht und Gerichtsverfassung im siebenzehnten Jahrhundert* (1855) givet en lang række uddrag af herredstingsprotokollerne, men han har omhyggelig udeladt så godt som alle stedsangivelser; enkelte findes dog, og de burde have været excerperet til SS.²⁾ — Vigtig er selvfølgelig også *Kong Valdemars Jordebog*, om end den af sønderjysk stof egentlig kun giver herreds- og sognenavne. Videre *Slesvigbispens*

¹⁾ Namn och bygd 1931 p. 1ff. Jf. Sprog og Kultur I. 111, II. 70.

²⁾ Således forkortes i det flg. »Sønderjyske Stednavne«.

Jordebog fra det 15. årh. (trykt i *Scriptores VII.* 456 ff. og i *Quellensamml. der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Gesch.* VI).

Fra nyere tid er normalt *Matriklerne* (med markbøgerne) hovedkilden,¹⁾ men for Sønderjylland er der særforhold, at der i det 17. århundrede kun har fundet egentlig matrikuleringssted i de kongerigske dele i »de blandede distrikter« (hvorfor vi kun har markbogsstof fra Møgeltønder, Daler, Visby, Emmerlev, Ballum, Randerup, Mjolden, Døstrup, Brede, Abild og Rømø).²⁾ Den såkaldte »Renovirte Landes-Matricul« af 1642 for Slesvig-Holsten var jo ikke en matrikel i egentlig forstand (med opregning af de enkelte ejendomme osv.). En fuldstændig matrikel for Sønderjylland fik man først efter 1864. Den tyske matrikel, med gode og nøjagtige kort over samtlige jorder og med angivelse af parcellgrænserne, blev færdig 1879. Men man kunde nok ønske, at navnestoffet, som blev optaget i denne matrikel, var blevet gengivet på dansk og ikke i en stærkt for-tysket form.

I mangel af ældre matrikler har man da i SS måttet udnytte, hvad der foreligger tilgængeligt af jordebøger fra ældre tid, og hvoraf en del er trykt i F. Falkenstjerne og Anna Hudes »Sønderjydske Skatte- og Jordebøger«. Men navnestoffet her er i virkeligheden ret ringe. Mere udbyttegivende er *udskiftningsforretningerne* fra slutningen af det 18. århundrede og lidt ind i det 19. Hovedparten af de ældre navneformer i SS — mærket U, B. og L, d. v. s. *udskiftnings-, boniterings- og landmålingssager* — er fra disse kilder.

Også i den *topografiske* litteratur fra ældre og nyere tid findes en del navnestof. Således fra det 17. århundrede på

¹⁾ Jf. Hjelholt: *Den jydsk Landmaalingsmatrikel*, i *Samlinger til jydsk Historie og Topografi* 4. R. III. 397 ff. — Gunnar Knudsen: *De ældre danske Matrikler*, i *Fortid og Nutid* II. 1 ff. samt i *Tidsskrift for Opmaalings- og Matrikulsvæsen* XII. (1931). — Jf. en kort oversigt i *Sprog og Kultur* III. 88 f.

²⁾ Jf. J. L. Mosbech: *Nogle Meddelelser om det ældre sønderjydske Matrikulsvæsen*, i *Tidsskr. for Opmaalings- og Matrikulsvæsen* IX (1922), og: *Matrikulsforhold Nord og Syd for Kongeaen*, i *Sønderjydske Maanedsskrift* I. 65 ff., 82 ff.

Johannes Mejers store kortarbejder i Caspar Danckwerths »Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich vnd Holstein« (1652; kortene fra årene forud), fra det 18. årh. i Pontoppidans »Den Danske Atlas« bind VII (1781), og fra det 19. årh. i Schröders (1837), Traps (1864) og Oldekops (1906) topografiske værker, for at nævne de vigtigste. Hertil kommer navne fra kortværker som Jens Sørensens søkort (fra omkr. 1700), Videnskabernes Selskabs Kort (fra omkr. 1800) og Generalstabskortene (fra 1857 ff.).

Når vi hertil føjer stednavneordbogen hos Kok (Det danske Folkesprog i Sønderjylland II. 1867) og de postale stednavnefortegnelser i Ortschaftsverzeichnis 1890 og den danske Postadressebog (1921 og flg. udgaver) har vi vistnok nævnt de vigtigste historiske kilder.

Til dette på papir eller pergament fæstnede navnestof kommer så den levende tradition, det endnu kendte navnestof i mundtlig gengivelse på stedet. Da Stednavneudvalget i 1928 påbegyndte udarbejdelsen af det store værk om Sønderjyllands stednavne, havde det allerede — bl. a. fra arbejdet med fordanskningen eller rettere »aftyskningen« af danske stednavne i de fra Tyskland udleverede matrikelsprotokoller m. m. — liggende ikke så ganske få indberetninger fra lokale medarbejdere — landinspektører og andre — vedrørende navnestoffet. Dette materiale kompletteredes nu, og bortset fra nogle enkelte sogne i de første hæfter har man tillige sørget for at gennemføre en fuldstændig lydskriftoptegnelse af alle nu kendte stednavne, hvad der i høj grad øger arbejdets værdi. Dels kan de lydskrevne navne nemlig anvendes i almindelige sproglige undersøgelser, og dels gør udtaleangivelserne det muligt også for den ikke-stedkendte forsker at danne sig et skøn om den givne tolknings værdi. Dog mangler han i SS endnu et vigtigt hjælpemiddel: et kort — eller i det mindste i teksten en stedsbeskrivelse. Selv med et så fortræffeligt materiale, som nu er fremlagt i SS, er den private forsker ofte ladet temmelig i

stikken. Han vil se lokaliteten for sig, — for så vidt man endnu ved, hvor den er, og hvad den er. Hvad er Porsgejl (III. 116), Ravnholt (III. 117) og Toftum (III. 119) osv.? Er det lund, krat eller hede? Hvilken form har Pjag-en (III. 116) osv.? I de senere hæfter af SS synes man dog også fra redaktionens side at bestrebe sig for at give korte oplysninger herom. Kortbilag som f. ex. i Schmidt-Petersens Die Orts- und Flurnamen Nordfrieslands var det vel ikke til at forlange for så stort et område.

Så ligger nu hele dette store materiale foran os i »Sønderjyske Stednavne«, foreløbig Tønder og Aabenraa amt, bind III—IV, og i løbet af få år er hele værket afsluttet.

Stoffet er ordnet sognevis. Først anføres bebyggelsesnavnene, derefter naturnavnene. Alt i alfabetisk rækkefølge. I Aabenraa amt og følgende bind har man yderligere delt naturnavnene, idet de anføres byvis inden for sognet. Efter opslagsformen følger (om navnet findes) nutidsudtalen, derefter det historiske materiale og så en tolkning. De almindelige stednavneled, som kommer igen atter og atter, — altså især efterled — skal behandles i et indledningsbind, hvad der udgivelsesmæssigt næppe er noget at sige til, hvorimod anmelderen eller brugeren — indtil dette indledningsbind foreligger — rigtignok er temmelig handicappet i sit arbejde med stoffet.

»Sønderjyske Stednavne« er altså en fuldstændig historisk stednavnefortegnelse eller stednavneordbog, hvor hvert enkelt navn er anført på topografisk-alfabetisk plads til lige med en tolkning.

Men hvad så, spørger man. Er vi dermed færdig med dette emne? Skal vi smække bogen i og lade værket samle støv i hylden?

Nej!

Først nu kan materialet nyttiggøres — eller dog udnyttes. Først nu kan vi ud fra dette rige stof begynde at samle træk til landets, folkets og sprogets historie gennem det meste af et par tusinde år. Vi får igennem navnene besked om landets udsende og overfladeforhold før og nu, land og vand, terræn-

form og bevoksning, flora og fauna. F. ex. har plantegeografen brug for stednavnenes vidnesbyrd, — de kan formentlig for adskillige planters vedkommende udfylde tidsrummet mellem nutiden og den forhistoriske tid, om hvilken han gennem undersøgelse af aflejringer eller ved pollenanalyser kan skaffe sig viden. — Stednavnene vidner videre for os om menneskenes færd. Hvordan de gjorde sig jorden underdanig, ryddede skov og pløjede ager. Hvorledes de byggede gård og by, torp og kåd. Hvad og hvem man troede på eller helligede stedet og viet til. Og stednavnene viser os glimt af vore forfædres psyke, af deres skønhedsbegreber og deres æstetiske sans. Hvorledes deres mere primitive billeddannende og abstraherende evne gav sig udslag i navneoverførelse — omtrent som når børn, der i leg har bidt en brødskorpe til og formet den, kalder den en hest, et hoved, en arm osv. — Og til sprogets historie er stednavnene i virkeligheden uundværlige. Sprog- og navnestoffet fortæller om land og folk under tidens gang, alt hvad der ligger bag ved ordet, navnet: hvordan landet ændrede udseende, skove svandt og sumpe blev tørlagt, hvordan slægt fulgte efter slægt. Fæ dør, frænder dør — —. Men sproget selv og kærnen i det stedsbundne sprogstof blev båret videre, selv om også dette er under udviklingens lov. Det tjener os da til ordgeografiske studier inden for den større sammenhæng, til dialektgeografiske afgrænsninger i det mindre område, og gennem de tids- og stedfæstede navnelag til mere specielle lydhistoriske undersøgelser.

I følgende afsnit skal vi forsøge at anlægge sådanne synspunkter og gennem et overskue se, hvad stoffet kan bringe.
